वृद्धव्याघ्र-पथिक-कथा

तृतीयो भागः

अहमेकदा दक्षिणारण्ये चरन्नपश्यम्- एको वृद्धो व्याघ्रः स्नातः कुशहस्तः सरस्तीरे ब्रूते- 'भो भोः पान्थाः! इदं सुवर्णकङ्कणं गृह्यताम्'। ततो लोभाकृष्टेन केनचित्पान्थेनालोचितम्-

व्याख्या-अहम्=चित्रग्रीवनामा कपोतराजः, एकदा=एकस्मिन् समये, दक्षिणारण्ये =दक्षिणदिग्भवे कानने, चरन्=गच्छन्, अपश्यम्=दृष्टवान्। एकः=एकाकी, वृद्धव्याघ्रः =जीर्णकेसरी, स्नातः=विहितस्नानादिकार्यः कुशहस्तः= दर्भपाणिः, सरस्तीरे= सरोवरस्य तटे, ब्रूते=कथयति, भो भोः पान्थाः=हे पथिकाः, इदम्=एतत् (मम पाणिस्थम्) सुवर्णकङ्कणम्=हेमवलयम्, गृह्यताम्=गृहणं क्रियताम्। ततः= तदनन्तरम्, लोभाकृष्टेन =लालसातिशयेन, केनचित्=केनापि, पान्थेन=पथिकेण (यात्रिणा) आलोचितम्= चिन्तितम्, भाग्येन=दृष्ट्या, (अदृष्टेन) एतत्=इदम् (सुवर्णवलयप्राप्तिः) सम्भवति= सञ्जायते। किन्तु=परन्तु, अत्र=अस्मिन् , आत्मसन्देहे= प्राणसंशयप्रदे, प्रवृत्तिः= प्रयत्नः, न विधेया=नैव करणीयः।

व्याकरणम्-

समासः-दक्षिणारण्ये=दक्षिणं चैतद् अरण्यं चेति दक्षिणारण्यम्, तस्मिन्। कुशहस्तः=कुशाः सन्ति हस्ते यस्य सः। सरस्तीरे=सरन्ति जलानि यस्मिन् इति सरः, तस्य तीरं सरस्तीरम्, तस्मिन्। लोभाकृष्टः=लोभेन आकृष्टः लोभाकृष्टः, तेन। आत्मसन्देहे- आत्मनः सन्देहः (प्राणविनाशशङ्का) यस्मिन् कार्ये वर्तते तद् आत्मसन्देहः, तस्मिन्।

सन्धि-विच्छेदः-दक्षिणारण्ये=दक्षिण+अरण्ये। चरन्नपश्यम् चरन्+ अपश्यम्। एको वृद्धो व्याघ्रः=एकः+वृद्धः+ व्याघ्रः। सरस्तीरे=सरः+तीरे। ततो लोभाकृष्टेन =ततः+लोभ+आकृष्टेन। प्रवृत्तिर्न=प्रवृत्तिः+न।

प्रकृति प्रत्ययः-चरन्=चर्+शतृ(अत्)वृद्धः=वृध्+क्त (त)। स्नातः=स्ना +क्त(त)। लोभाकृष्टेन= लोभाकृष्+क्त(त)+टा(इन)। पान्थेन=पथिन्+अण्(अ)+ टा(इन)। आलोचितम्=आ+लोच्+क्त(त) प्रवृत्तिः=प्र+ वृत्+क्तिन्(ति)।

यतः- **अनिष्टादिष्टलाभेऽपि न गतिर्जायते शुभा।**
यत्रास्ते विषसंसर्गोऽमृतं तदपि मृत्यवे ॥6॥

प्रसङ्गः- अनिष्टादिष्टलाभः कदापि हितकरो न भवति।

अन्वयः-अनिष्टाद् इष्टलाभे अपि शुभा गतिः न जायते। यत्र विषसंसर्गः आस्ते तत् अमृतम् अपि मृत्यवे (भवति)।

व्याख्या-यतः=यतोहि अनिष्टात्=अशुभवस्तुनः, इष्टलाभेऽपि=अभिलषित- वस्तुप्राप्तेऽपि, शुभा=कल्याणप्रदा,

गतिः=स्थितिः, न जायते=नैव भवति, यत्र=यस्मिन् (पदार्थे पात्रे वा) विषसंसर्गः=गरलसम्पर्कः, आस्ते=वर्तते, तत्=तादृशम्, अमृतम् अपि=मृत्युनिवारकमपि, मृत्यवे=मरणाय, अनिष्टाय एव भवतीति।

व्याकरणम् -

समासः-अनिष्टात्=न इष्टम् अनिष्टम्, तस्मात्। इष्टलाभे=इष्टस्य लाभः इष्टलाभः, तस्मिन्।

संधि-विच्छेदः- अनिष्टादिष्टलाभेऽपि = अनिष्टात् + इष्टलाभे + अपि। गतिर्जायते=गतिः+जायते। यत्रास्ते=यत्र+आस्ते। तदपि=तत्+अपि।

प्रकृति प्रत्ययः-अनिष्टात्=नञ्+इष्+क्त (त)+ङसि (आत्)। लाभे= लभ्+घञ्+ङि (इ)। गतिः=गम्+क्तिन्(ति)। यत्र=यत्+त्रल् (त्र)।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

किन्तु सर्वत्रार्थार्जनप्रवृत्तौ सन्देह एव तथा चोक्तम्।

व्याख्या - किन्तु=परन्तु, सर्वत्र=सर्वस्मिन् स्थाने, अर्थस्य=धनस्य पदार्थस्य वा, अर्जने=सङ्ग्रहे, प्रवृत्तिः=अभिलाषा, सन्देह एव=शङ्का विद्यते एव। तथा चोक्तं= कथितः। -

व्याकरणम् -

समासः-अर्थार्जने=अर्थस्य अर्जनम् अर्थाजनम्, तस्मिन्।

सन्धि-विच्छेदः-सर्वत्रार्थार्जनप्रवृत्तौ=सर्वत्र+अर्थाजनप्रवृत्तौ सन्देह एव= सन्देहः+एव।

प्रकृति प्रत्ययः-सर्वत्र=सर्व+त्रल् (त्र)। प्रवृत्तौ=प्र+वृत्+क्तिन् (ति) ङि (इ)। सन्देहः=सम्+दिह्+घञ् (अ)।

न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति।
संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥7॥

प्रसङ्गः-लोके साहसिकः पुरुषः स्वजीवने शुभानि फलानि लभते।

अन्वयः-नरः संशयम् अनारुह्य भद्राणि न पश्यति। पुनः संशयम् आरुह्य यदि जीवति (तदा) पश्यति।

व्याख्या-नरः=मनुष्यः, संशयम्=जीवनमरणसन्देहम्, अनारुह्य= अप्राप्य, भद्राणि=कल्याणानि, शुभानि वा, न पश्यति=नैव प्राप्नोति, पुनः=भूयः, संशयम्= जीवनमरणादिसन्देहम्, आरुह्य=अधिगम्य प्राप्य वा, यदि=चेत् जीवति=प्राणधारणं करोति, (तदा=तदानीम्) पश्यति=भद्राणि फलानि प्राप्नोति।

व्याकरणम् -

समासः-अनारुह्य=न आरुह्य।

सन्धि-विच्छेदः-नरो भद्राणि=नरः+भद्राणि। पुनरारुह्य=पुनः+आरुह्य।

प्रकृति प्रत्ययः-अनारुह्य=नञ्+आ+रुह्+ल्यप् (य)। नरः=नृ+अच्। आरुह्य=आ+रुह्+ल्यप् (य)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

तन्निरूपयामि तावत्- प्रकाशं ब्रूते- 'कुत्र तव कङ्कणम्'? व्याघ्रो हस्तं प्रसार्य दर्शयति, पान्थोऽवदत्- कथं मारात्मके त्वयि विश्वासः? व्याघ्र उवाच- श्रृण, रे पान्थ! प्रागेव यौवनदशायामतिदुर्वृत्त आसम्। अनेक गोमानुषाणां वधाद् मे पुत्राः मृताः दाराश्च, वंशहीनश्चाहम्। ततः केनचिद्धार्मिकेणाहमुपदिष्टः-'दानधर्मादिकं चरतु भवान्' इति। तदुपदेशादिदानीमहं स्नानशीलो दाता वृद्धो गलितनखदन्तः कथं न विश्वासभूमिः? यतः-

व्याख्या- तत्=तस्मात् कारणात्, निरूपयामि=निश्चिनोमि, तावत्=तर्हि (यदस्य समीपे सुवर्णकङ्कणं वर्तते न वेति भावः) प्रकाशं ब्रूते=स्पष्टरूपेण यथा स्यात्तथा वदति, कुत्र=कस्मिन् स्थाने, तव=भवतः, कङ्कणम्=वलयम्, व्याघ्रः=सिंहः, हस्तं= पाणिम्, प्रसार्य=विस्तार्य, दर्शयति=(पथिकस्य कृते) अवलोकयति, पान्थः= पथिकः, अवदत्= अकथयत्, कथं=केन प्रकारेण, मारात्मके=घातुके, त्वयि=भवति (व्याघ्रे) विश्वासः=प्रतीतिः (प्रत्ययः) व्याघ्रः= शार्दूलः,

उवाच=अवदत्, रे पान्थ!= अये पथिक! श्रृणु=आकर्णय, प्रागेव=पुराकाले एव, यौवनदशायाम्=युवावस्थायाम्, अहम् = व्याघ्रः, अतीव=अतिशयेन, दुर्वृत्तः=दुराचरणशक्तः, आसम्=अभूवम्, अनेकगोमानुषाणाम्=बहूनां धेनुमानवानाम्, वधात्=मारणात् मे=मम, पुत्राः=अपत्याः, दाराश्च= स्त्री च, मृताः=दिवंगताः, वंशहीनश्चाहम्=सन्ततिरहितोऽहम्, ततः=तदनन्तरम्, केनचित्=केनापि, धार्मिकेण=धर्मात्मना, अहम्=व्याघ्रः, उपदिष्टः=आज्ञयानुगृहीतः, दानधर्मादिकम्= दानधर्मादि-पुण्यकर्माणि, भवान्=त्वम्, चरतु=अनुतिष्ठतु, इति= एवम्, तदुपदेशात्=तस्य महापुरुषस्य आदेशात्, इदानीमहम्=साम्प्रतमहम्, स्नानशीलः =नित्यस्नानकर्ता, दाता=दानकर्ता, वृद्धः=अवस्थातीतः, गलितनखदन्तः= पतितनखदन्तः, कथं न=केन प्रकारेण नैव, विश्वासभूमिः=विश्वासयोग्यः, यतः=यतोहि।

व्याकरणम् -

समासः-मारात्मके=मारःस्वभावः यस्य सः मारात्मकः, तस्मिन्। यौवनदशायाम्=यूनो भावो यौवनम्, यौवनस्य दशा=यौवनदशा, तस्याम्। दुर्वृत्तः=दुष्टं वृत्तम् आचरणं यस्य सः। वंशहीनः=वंशेन हीनः। दानधर्मादिकम्=दानम् एव धर्मः दानधर्मः, दानधर्मः आदिः यस्य तत्। तदुपदेशात्=तस्य उपदेशः तदुपदेशः, तस्मात्। गलितनखदन्तः= नखाश्च दन्ताश्च नखदन्तम्, गलितं नखदन्तं यस्य सः।

सन्धि-विच्छेदः-तन्निरूपयामि=तत्+निरुपयामि। पान्थोऽवदत्=पान्थः+ अवदत्। प्रागेव=प्राक्+एव। दुर्वृत्त आसम्=दुर्वृत्तः+आसम्। पुत्रा मृता दाराश्च=पुत्राः+मृताः+दाराः+च वंशहीनश्चाहम्=वंशहीनः+च+अहम्। केनचिद् धार्मिकेणाहमुपदिष्टः=केनचित्+धार्मिकेण+अहम्+उपदिष्टः। तदुपदेशादिदानीमहम्=तत्+ उपदेशात् + इदानीम्+अहम्।

प्रकृति प्रत्ययः-प्रसार्य=प्र+सृ+णिच्(इ)ल्यप्(य)। विश्वासः=वि+श्वस्+घञ्। दुर्वृत्तः=दुर्+वृत्+क्त(त)। धार्मिकेण=धर्म+ठक्(इक)+टा(इन)। उपदिष्टः =उपदिश्+क्त। दाता=दा+तृच्(तृ)। बृद्धः=वृध्+क्त(त) उक्तम्=वच्+ क्त (त)।

इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥8॥

प्रसङ्गः- अत्र शास्त्रेषु वर्णिता धर्मस्य अष्टौ भेदाः अत्र परिगणिताः।

अन्वयः-इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृति क्षमा अलोभ इति अयं धर्मस्य अष्टविधः मार्गः स्मृतः।

व्याख्या- इज्या=कृतुः (यज्ञः) अध्ययनम्=वेदशास्त्रादिपठनम्, दानं= सत्पात्रे दानम्, तानि=पूर्वोक्तान्येतानि, तपः=चान्द्रायणादिव्रतानुष्ठानम्, सत्यम्= तथ्यम्, ऋतं वा, धृतिः=धैर्यम्, क्षमा=सहनशीलता, अलोभः=लोभराहित्यम्, इति= एवंविधः, अयम्=एषः, धर्मस्य=पुण्यस्य, अष्टविधः=अष्टप्रकारकः, मार्गः=उपायः, स्मृतः=प्रतिपादितः।

सरलार्थः-विद्वांस इह लोके धर्मस्य अष्टौ पन्थानः प्रतिपादितवन्तः। तथाहि- यज्ञकरणम्, अध्ययनम्, सत्पात्रेषु दानम्, तपश्चरणम्, यथार्थकथनम्, धैर्यधारणम्, क्षमाशीलता, लोभाभावश्च चेति।

व्याकरणम् -

समासः-इज्याध्ययनदानानि=इज्या च अध्ययनं च दानं च इज्जाध्ययनदानम्, तानि। अष्टविधः=अष्टौ विधाः यस्य सः।

सन्धि-विच्छेदः-इज्याध्ययनदानानि=इज्या+अध्ययन+दानानि मार्गोऽयम् =मार्गः+अयम्। धर्मस्याष्टविधः= धर्मस्य+अष्टविधः।

प्रकृति प्रत्ययः-इज्या=इज्य+टाप् (आ)। अध्ययनम्=अधि+इ+ल्युट् (यु =अन)। दानानि=दा+ल्युट् (यु=अन)+जस् (अस्)। क्षमा=क्षम्+अङ्+टाप् (आ)। मार्गः=मृज्+घञ् (अ)। (उपधावृद्धिः रपत्वः।)। स्मृतः=स्मृ+ क्त (त)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते।
उत्तरस्तु चतुर्वर्गो महात्मन्येव तिष्ठति॥9॥

प्रसङ्गः- धर्मस्य अष्टविधवर्गेषु पूर्वस्य चत्वारो वर्गाः यशसे भवन्ति, तथोत्तरस्य चत्वारो महापुरुषेषु तिष्ठन्ति।

अन्वयः-तत्र पूर्वः चतुर्वर्गः दम्भार्थम् अपि सेव्यते, उत्तरः चतुर्वर्गः तु महात्मनि एव तिष्ठति।

व्याख्या - तत्र=पूर्वोक्तेषु अष्टप्रकारेषु, पूर्वः=प्रथमः, चतुर्वर्गः=यज्ञाध्ययनदानतपसां वर्गः, दम्भार्थमपि=यशः प्रतिष्ठाद्यर्थम्, सेव्यते=अनुष्ठीयते, उत्तरः चतुर्वर्गस्तु=चरमस्तु सत्यधृति-क्षमा-अलोभात्मकस्तु, महात्मनि=धार्मिके पुरुषे एव= निश्चयेन, तिष्ठति=वर्तते।

सरलार्थः-धर्मस्य अष्टविधमार्गेषु पूर्वस्थिताः यज्ञाध्ययनदानतपसः आत्मनः ख्यातिप्रतिष्ठादिवर्द्धनाय लोके आश्रीयते। परम् अपरस्थाः सत्यधैर्यक्षमासन्तोषाः इमे चत्वारो महापुरुषेषु एव तिष्ठन्ति।

व्याकरणम् -

समासः-चतुर्वर्गः-चतुर्णां वर्गः चतुर्वर्गः। दम्भार्थम्=दम्भाय इदम् इति। महात्मनि=महान् आत्मा यस्य स महात्मा, तस्मिन्।

सन्धि-विच्छेदः-पूर्वश्चतुर्वर्गो दम्भार्थमपि=पूर्वः+ चतुर्वर्गः+ दम्भार्थम्+ अपि। महात्मन्येव=महात्मनि+एव।

प्रकृति प्रत्ययः-तत्र=तत् +त्रल् (त्र)।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

मम चैतावान् लोभविरहः, येन स्वहस्तस्थमपि सुवर्णकङ्कणं यस्मै कस्मैचिद् दातुमिच्छामि तथापि व्याघ्रो मानुषं खादतीति लोकापवादो दुर्निवारः।

व्याख्या-मम=मे (व्याघ्रस्य) एतावान्=एतावन्मात्रम्, लोभविरहः=स्पृहाऽ-भावः,येन=येन हेतुना, स्वहस्तस्थमपि=निजपाणौविद्यमानमपि, सुवर्णकङ्कणम्= कनक-वलयम्, यस्मै कस्मैचित्=कस्मै पुरुषाय, दातुमिच्छामि= वितरितुमभिलषामि, तथापि =दानादिसत्कार्ये प्रवृत्तावपि, व्याघ्रः मृगपतिः, मानुषं=नरम्, खादतीति= भक्षयतीति, लोकापवादः=लोकोक्तिः, दुर्निवारः=कष्टातिशयेनापि निवारयितुं शक्यः।

समासः-लोभविरहः=लोभस्य विरहः। स्वहस्तस्थम्=स्वस्य हस्तः स्वहस्तः, स्वहस्ते तिष्ठतीति स्वहस्तस्थः, तम्। सुवर्णकङ्कणम्=सुवर्णस्य कङ्कणम्।

संधि-विच्छेदः-चैतावान्=च+एतावान्। तथापि=तथा+अपि। लोकापवादः =लोक+अपवादः। दुर्निवारः=दुर्+ निवारः।

प्रकृति प्रत्ययः-विरहः=वि+रह्+अच् (अ)। दातुम्=दा+तुमुन् (तुम्)। अपवादः=अप+वद्+घञ् (अ)। दुर्निवारः=दुर्+नि+वृ+णिच् (इ)+अच्।

यतः-

गताऽनुगतिको लोकः कुट्टनीमुपदेशिनीम्।
प्रमाणयति नो धर्मे यथा गोघ्नमपि द्विजम्॥10॥

प्रसङ्गः- अयं लोकः अन्धपरम्परामनुसरति।

अन्वयः-गतानुगतिकः लोकः यथा गोघ्नम् अपि द्विजम्, धर्मे प्रमाणयति, तथा उपदेशिनीम् अपि कुट्टिनीं धर्मे नो प्रमाणयति।

व्याख्या- यतः=यतोहि, गतानुगतिकः=पूर्वजानुसृतमार्गानुयायी, लोकः= जनः, यथा=येनप्रकारेण, गोघ्नमपि=गोहत्याकारिणमपि, द्विजम्=ब्राह्मणम्, धर्मे= धर्मनिर्धारणविषये, प्रमाणयति=प्रमाणीकरोति, तथा=तेनैव प्रकारेण, उपदेशिनीम् अपि =उपदेशप्रदायिनीमपि, कुट्टिनीम्=कुलटां स्त्रीम्, धर्मे=धर्मनिर्धारणे, नो प्रमाणयति= नैव विश्वसिति।

सरलार्थः-अयं लोको गतानुगतिकोऽस्ति। धर्मविषये यथा गोघ्नस्य ब्राह्मणस्य वचनं प्रमाणयति तथा उपदेशिन्याः कुटिन्याः वचनं न कोऽपि प्रमाणरूपेणाङ्गीकरोति।

व्याकरणम् -

समासः-गतानुगतिकः=गतस्य मार्गस्यानुगतिः अनुसरणं यत्र सः। लोकः= लोकानां समुदायः। गोघ्नम्=गां हन्तीति गोघ्नः, तम्।

सन्धि-विच्छेदः-गतानुगतिको लोकः=गत+अनुगतिकः+लोकः। गोघ्नमपि=गोघ्नम्+अपि।

प्रकृति प्रत्ययः-गतस्य=गम्+क्त (त)+ङस् (स्य)। लोकः = लोक् + घञ् (अ)। गोघ्नम्=गो+हन्+क(अ)+अम्।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

मया च धर्मशास्त्राणि अधीतानि। श्रृणु -

व्याख्या - मया च=व्याघ्रेण च, धर्मशास्त्राणि=धर्मप्रतिपादकानि शास्त्राणि, अधीतानि=पठितानि। श्रृणु=श्रवणं कुरु, आकर्णय वा।

समासः-धर्मशास्त्राणि=धर्मस्य शास्त्रं धर्मशास्त्रं, तानि।

प्रकृति प्रत्ययः-शास्+ष्ट-न् (त्र)+जस्(अस्)। अधीतानि=अधि+इ+क्त +जस् (अस्)।

मरुस्थल्यां यथा वृष्टिः क्षुधार्ते भोजनं तथा।
द्ररिद्रे दीयते दानं सफलं पाण्डुनन्दन॥11॥

प्रसङ्गः- अत्र धर्मशास्त्राणां व्याजेन व्याधः पथिकं स्वाधीनं कर्तुमिच्छति।

अन्वयः-हे पाण्डुनन्दन! यथा मरुस्थल्यां वृष्टिः (सफला भवति) (यथा च) क्षुधार्ते भोजनं सफलं (भवति) तथा दरिद्रे (यत्) दानं दीयते (तत्) सफलं भवति।

व्याख्या - हे पाण्डुनन्दन !=हे पाण्डुपुत्र! (युधिष्ठिर!) यथा=येन प्रकारेण, मरुस्थल्यां=जलरहितप्रदेशे मरुभूमौ वा, वृष्टिः=वर्षणम् (सफला भवति=सफलं जायते)। (यथा च=येन प्रकारेण) क्षुधार्ते=बुभुक्षा पीडिते प्राणिनि, भोजनम्=खाद्य वस्तु (सफलं भवति=सार्थकं भवति)तथा दरिद्रे=तेनैव प्रकारेण निर्धने, (यत्) दानं दीयते=यद्देयं द्रव्यं वितीर्यते, तत्=दानम्, सफलं भवति=फलदायकं भवति।

सरलार्थः-हे युधिष्ठिर! येन प्रकारेण मरुभूमौ वृष्टिः सफला भवति, क्षुधार्ताय प्रदत्तं भोजनं सफलं भवति, एवः। दरिद्राणां कृते दत्तं दानमपि सफलं मन्यते।

व्याकरणम् -

समासः-क्षुधार्ते=क्षुधया आर्तः क्षुधार्तः, तस्मिन्। पाण्डुनन्दनः=पाण्डोः (एतदाख्यो राज्ञः) (नन्दयतीति नन्दनः) नन्दनः (पुत्रः)।

संधि-विच्छेदः-क्षुधार्ते=क्षुधा+आर्ते।

प्रकृति प्रत्ययः-वृष्टिः=वृष्+क्तिन् (ति)। भोजनम्=भुज्+ल्युट् (यु=अन)। नन्दनः=नन्द्+ल्युट् (यु=अन)।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

प्राणा यथाऽऽत्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा।
आत्मौपम्येन भूतेषु दयां कुर्वन्ति साधवः॥12॥

प्रसङ्गः- महापुरुषाः प्राणिमात्रेषु आत्मौपम्येन दयां कुर्वन्ति।

अन्वयः-यथा आत्मनः प्राणाः अभीष्टाः (भवन्ति) तथा भूतानाम् अपि ते (भवन्ति) साधवः आत्मौपम्येन भूतानामपि दयां कुर्वन्ति।

व्याख्या-यथा=येन प्रकारेण, आत्मनः=स्वस्य, प्राणाः=असवः, अभीष्टाः =अतिशयप्रियाः (भवन्ति=जायन्ते) तथा=तेनैव प्रकारेण, भूतानामपि=प्राणीनामपि, ते =प्राणाः, अभीष्टाः=इष्टाः(भवन्ति=जायन्ते) साधवः=सज्जनाः, आत्मौपम्येन= आत्मसदृशेन, भूतानामपि=प्राणिमात्रेष्वपि, दयां कुर्वन्ति=कृपां विदधति।

सरलार्थः-येन प्रकारेण आत्मनः प्राणाः स्वस्य कृते अभीष्टाः भवन्ति, तथैव सर्वेषां भूतानां कृतेऽपि प्राणाः अभीष्टा भवन्ति। एतदर्थं महापुरुषाः आत्मसदृशैव भूतेष्वपि दयां कुर्वन्ति।

व्याकरणम् -

समासः-आत्मौपम्येन=उपमायाः भावः औपम्यम्, आत्मनः औपम्यम् आत्मौपम्यं, तेन।

संधि-विच्छेदः-प्राणा यथाऽऽत्मनोऽभीष्टाः=प्राणाः+यथा+आत्मनः+ अभीष्टाः। आत्मौपम्येन=आत्मा=औपम्येन।

प्रकृति प्रत्ययः-अभीष्टाः=अभि+इष्+क्त(त)+जस्+(अस्)। औपम्येन-उपमा+ष्यञ् (य)+टा (इन)।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

अपरःा - **प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये।**
आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥13॥

प्रसङ्गः-सज्जनाः किमर्थं प्राणिषु दयां कुर्वन्तीति प्रतिपादयन् कथयति यत् -

अन्वयः-पुरुषः प्रत्याख्याने दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये च आत्मौपम्येन प्रमाणमधिगच्छति।

व्याख्या- अपरःा=तथा च, पुरुषः=सज्जनः, प्रत्याख्याने=तिरस्कारे, दाने च धनार्पणे च, सुखदुःखे=इन्द्रियानुकूलप्रतिकूलत्वानुभवे, प्रियाप्रिये च=इष्टानिष्टे च, आत्मौपम्येन=स्वसादृश्येन, प्रमाणम्=दृष्टान्तम्, अधिगच्छति=प्राप्नोति, जानाति वा।

सरलार्थः-आत्मनः तिरस्कारे, धनागमे, सुखदुःखे इष्टानिष्टे च आत्मवत् सर्वे प्राणिन अनुभवन्ति। इत्थमेव विचार्य सज्जनाः प्राणिषु दयां कुर्वन्ति।

व्याकरणम् -

समासः-सुखदुःखे=सुखं च दुःखं चेति तयोः समाहारः सुखदुःखम्, तस्मिन्। प्रियाऽप्रिये=प्रियं च अप्रियं च तयोः समाहारः प्रियापि्रयम्, तस्मिन्। आत्मौपम्येन=आत्मनः स्वस्य औपम्येन सादृश्येन।

सन्धि-विच्छेदः-प्रियाप्रिये=प्रिय+अप्रिये। आत्मौपम्येन=आत्मा+औपम्येन।

प्रकृति प्रत्ययः- प्रत्याख्याने = प्रति + आ + ख्या+ल्युट्(यु=अन)+ङि। प्रमाणम् = प्र+माङ्+ल्युट् (यु=अन)।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

अन्यच्च - **मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ठवत्।**
आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥14॥

प्रसङ्गः- अत्र महापुरुषस्य लक्षणं प्रतिपादितम्।

अन्वयः-यः परदारेषु मातृवत् परद्रव्येषु लोष्ठवत् सर्वभूतेषु आत्मवत् पश्यति सः पण्डितः (अस्ति)।

व्याख्या-यः=पुरुषः, परदारेषु=परकलत्रेषु, मातृवत्=स्वजननीवत्, परद्रव्येषु =परेषां धनसम्पत्तिसु, लोष्ठवत् मृत्तिकाखण्डानीव, सर्वभूतेषु=अखिलप्राणिषु, आत्मवत्=आत्मसदृशः, पश्यति=अवलोकयति मन्यते वा, स पण्डितः=पूर्वोक्त गुण-सम्पन्नः, विद्वान्, (अस्ति=वर्तते)।

सरलार्थः-यः पुरुषः परकलत्रं स्वजननीवद् अवगच्छति परेषां धनैश्वर्यादिकं मृत्तिकाखण्डमिव मनुते, सर्वेषु प्राणिषु आत्मतुल्यं व्यवहरति, यथार्थतः स एव नरो विद्वान् अस्तीति।

व्याकरणम् -

समासः-परदारेषु=परेषां दाराः परदाराः तेषु। परद्रव्येषु=परेषां द्रव्याणि परद्रव्याणि, तेषु। लोष्ठवत्=लोष्ठेषु इव इति। आत्मवत्=आत्मनि इव इति आत्मवत्।

सन्धि-विच्छेदः-अन्यच्च=अन्यत्+च। स पण्डितः=सः+पण्डितः।

प्रकृति प्रत्ययः-द्रव्येषु=द्रु+यत् (य)+सुप् (सु)। लोष्टम्, लोष्टः=लुष्+ तन् (त) टकारठकारावुभौ लभ्येते। पण्डितः=पण्डा+इतच् (इत)।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

त्वं चातीव दुर्गतस्तेन तत्तुभ्यं दातुं सयत्नोऽहम्।

तथा चोक्तम् -

व्याख्या - त्वं च=भवान् च, अतीव=अतिशयेन, दुर्गतः=दुःखावस्थायां स्थितः, तेन = तेन कारणेन, तत् = तत्सुवर्णवलयम्, तुभ्यं = भवतः कृते, दातुं= प्रदानार्थम्, सयत्नः=प्रयासरतः, अहम्=व्याघ्रोऽस्मि। तथा च=अपि च, उक्तम्= कथितम्।

समासः-सयत्नः=यत्नेन सहितः।

संधि-विच्छेदः-चातीव=च+अतीव। दुर्गतः=दुर्+गतः सयत्नोऽहम्= सयत्नः+अहम्।

प्रकृति प्रत्ययः-दुर्गतः=दुर्+गम्+क्त (त)। दातुम्=दा+तुमुन् (तुम्)। सयत्नः=सह (स) यत्+ नङ् (न)।

दरिद्रान् भर कौन्तेय! मा प्रयच्छेश्वरे धनम्।
व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौषधैः ॥15॥

प्रसङ्गः- अत्र व्याघ्रः स्वर्णाभूषणं दातुं पथिकमुत्साहयति।

अन्वयः-हे कौन्तेय! दरिद्रान् भर, ईश्वरे धनं मा प्रयच्छ (यतः) औषधं व्याधितस्य पथ्यं (भवति) नीरुजस्य औषधेः किम् (प्रयोजनम् अस्ति)।

व्याख्या - हे कौन्तेय=हे कुन्तीपुत्र युधिष्ठिर! दरिद्रान्=सम्पत्तिरहितान्, भर =अन्नवस्त्रधनादिना प्रतिपालय, ईश्वरे=अर्थसम्पन्ने पुरुषे, धनं=वित्तम्, मा प्रयच्छ=न देहि, (यतः=यतोहि) औषधम्=भेषजम्, व्याधितस्य=रुजापीडितस्य, पथ्यं=हितं, कल्याणकरं वा, (भवति=जायते) नीरुजस्य=व्याधिरहितस्य, औषधैः किम्=भेषजैः को लाभो भवतीत्याशयः।

सरलार्थः-हे युधिष्ठिर! त्वं निर्धनेभ्यो जनेभ्यः अन्नवस्त्रधनादीनि च प्रयच्छ, परं धनिकेभ्यो धनं मा देहि। यतोहि गदार्त्तस्य जनस्य कृते भेषजं हितकरं भवति, अरुग्णानां कृते तु भेषजं निष्प्रयोजनमेव।

व्याकरणम् -

समासः-हे कौन्तेय ! कुन्त्याः अपत्यं पुमान् कौन्तेयः तत्सम्बुद्धौ। व्याधितस्य=व्याधिः संजातोऽस्य इति व्याधितः, तस्य। नीरुजस्य=नास्ति रुजा यस्य स नीरुजः, तस्य।

सन्धि-विच्छेदः-प्रयच्छेश्वरे=प्रयच्छ+ईश्वरे। व्याधितस्यौषधम्=व्याधितस्य+औषधम्। किमौषधैः=किम्+ औषधैः।

प्रकृति प्रत्ययः- दरिद्रान्=दरिद्रा+क(अ)+शस्(अस्)। कौन्तेयः=कुन्ती +ढक् (एय)। व्याधितस्य=व्याधि+ इतच् (इत)+ ङस् (स्य)।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

अन्यच्च - **दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणि।**
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥16॥

प्रसङ्गः-अत्र निःस्वार्थभावनया दत्तं दानं सात्त्विकं दानमस्तीति प्रतिपादितम्।

अन्वयः-दातव्यम् इति यद् दानं देशे काले च अनुपकारिणि पात्रे दीयते तत् दानं (बुधैः) सात्विकं स्मृतम्।

व्याख्या- अन्यच्च=अपि च, दातव्यम्=दातुं योग्यम्, इति=यावत्, यद् दानम्=यद् धनादिदानम्, देशे=काश्यादितीर्थस्थलेषु, काले च=सूर्यचन्द्रादिग्रहणसमये च, अनुपकारिणि=प्रत्युपकाररहिते, पात्रे=सत्पात्रे, दीयते=प्रदानं क्रियते, तद्दानम्=तद् वितरणवस्तु, सात्विकम्=पुण्यजनकम्, स्मृतम्=शास्त्रेषु कथितम्।

सरलार्थः-एतद् दातव्यमस्तीति भावनया यद् दानं काशीप्रयाग-पुष्करादितीर्थस्थलेषु तथा सूर्यचन्द्रादिग्रहणकाले पर्वणि च सत्पात्रेषु ब्राह्मणादिषु दीयते तद्दानमेव विद्वद्भिः सात्त्विकं दानं कथितम्।

व्याकरणम्-

समासः-अनुपकारिणि=उपकारः (प्रतिलाभः) अस्ति अस्य इति उपकारी, स न भवतीति अनुपकारी, तस्मिन्।

सन्धि-विच्छेदः-यद्दानम्=यत्+दानम्। दीयतेऽनुपकारिणि=दीयते+अनुपकारिणि।

प्रकृति प्रत्ययः-दातव्यम्=दा+तव्यत् (तव्य)। सात्त्विकम्=सत्त्व+ठक् (इक)।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

तदत्र सरसि स्नात्वा सुवर्णकङ्कणं गृहाण। ततो यावदसौ तद्वचः प्रतीतो लोभात् सरः स्नातुं प्रविष्टः तावन्महापङ्के निमग्नः पलायितुमक्षमः। तं पङ्के पतितं दृष्ट्वा व्याघ्रोऽवदत्- 'अहह! महापङ्के पतितोऽसि! अतस्त्वामहमुत्थापयामि' इत्युक्त्वा शनैः शनैरुपगम्य तेन व्याघ्रेण धृतः स पान्थोऽचिन्तयत्-

व्याख्या - तत्=तस्माद्धेतोः, अत्र=अस्मिन्, सरसि=तडागे, सरोवरे वा, स्नात्वा=स्नानं कृत्वा, सुवर्णकङ्कणं=कनकवलयम्, गृहाण=स्वीकुरु। ततः=तद्वचनानन्तरम्, (तस्य=व्याघ्रस्य) यावदसौ=यावत्काले स पथिकः, तद्वचः=तस्य =व्याघ्रस्य वचनम्, प्रतीतः=विश्वस्तः सन्, लोभात्=लोभाकृष्टात्, सरः स्नातुं=सरोवरे स्नानं कर्तुम्, प्रविशति=प्रवेशं करोति, तावत् तस्मिन्नेव क्षणे, महापङ्के=घोरे कर्दमे, निमग्नः= पतितः, पलायितुमक्षमः= पलायनेऽसमर्थोऽभूदिति। तं=पथिकम्, पङ्के=कर्दमे, पतितं= निमग्नम्, दृष्ट्वा=अवलोक्य, व्याघ्रः=मृगपतिः, अवदत्=अकथयत्, अहह= अयमव्ययशब्दः खेदेऽर्थे, महापङ्के=घोरे कर्दमे, पतितोऽसि=निमग्नोऽसि, अतः= अस्मात् कारणात्, त्वामुत्थापयामि=भवन्तं महाकर्दमाद् बहिर्निस्सारयामि, इत्युक्त्वा= इत्थं कथयित्वा, शनैः शनैः=मन्दं मन्दम्, उपगम्य=समीपं गत्वा, तेन व्याघ्रेण=पूर्वोक्तेन वृद्धशार्दूलेन, धृतः=गृहीतः, पान्थः= पथिकः, अचिन्तयत्=अविचारयत्।

व्याकरणम् -

समासः-सुवर्णकङ्कणम्=सुवर्णस्य कङ्कणम्। महापङ्के=महांश्चासौ पङ्कः महापङ्कः, तस्मिन्। निमग्नः=नितराम् (अतीव गहने कर्दमे) मग्नः।

संधि-विच्छेदः-तदत्र=तत्+अत्र। ततो यावदसौ=ततः+यावत्+असौ। तावन्महापङ्के=तावत्+महापङ्के। व्याघ्रोऽवदत्=व्याघ्रः+अवदत्। अतस्त्वामहमुत्थापयामि=अतः+त्वाम्+अहम्+उत्थापयामि। इत्युक्त्वा = इति + उक्त्वा। शनैरुपगम्य= शनैः+उपगम्य पान्थोऽचिन्तयत्=पान्थः+अचिन्तयत्।

प्रकृति प्रत्ययः-स्नात्वा=स्ना+क्त्वा (त्वा)। प्रतीतः=प्रति+इ+क्त (त)। प्रविष्टः=प्रविश्+क्त(त)। निमग्नः=नि+मस्ज्+क्त (त)। पलायितुम्=परा+अय्+ तुमुन् (तुम्) रस्य लत्वःात्र भवति। पतितं=पत्+क्त(त)। दृष्ट्वा=दृश्+क्त्वा (त्वा)। उपगम्य=उप+गम्+ल्यप् (य)। धृतः=धृ+क्त (त)। किन्तु सर्वत्रार्थार्जने प्रवृत्तिः सन्देह एव।

तथा चोक्तम् - **न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं,**

न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः।

स्वभाव एवात्र तथाऽतिरिच्यते,

यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥17॥

प्रसङ्गः- 'स्वभावो दुरतिक्रमः' इत्यभिप्रायस्य स्थापनात्र जाता।

अन्वयः-दुरात्मनः(विचारपरिवर्तने)धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं न, (भवति) न च वेदाध्ययनम् अपि कारणं (भवति) (किन्तु) अत्र स्वभाव एव तथा अतिरिच्यते यथा गवां पयः प्रकृत्या मधुरं (भवति)।

व्याख्या - दुरात्मनः=दुष्टजनस्य, (विचारपरिवर्तने=आशयस्य परिवर्तने) धर्मशास्त्रम्=धर्मप्रतिपादकं शास्त्रम्, पठतीति=तदधीते इत्यपि, कारणं=हेतुः, न=नैव (भवति=जायते) न च=तथा नैव, वेदाध्ययनमपि=ऋग्वेदादिपठनम् अपि, कारणं= निमित्तम् (भवति=जायते) (किन्तु=परन्तु) अत्र=हृदयपरिवर्तने, स्वभाव एव= जन्मजातप्रकृतिरेव, तथा=तेन प्रकारेण, अतिरिच्यते=मुख्यं कारणं भवति, यथा=येन प्रकारेण, गवां=धेनूनाम्, पयः=दुग्धम्, प्रकृत्या=स्वभावेन, मधुरं= स्वादु, (भवति= जायते)।

सरलार्थः-एष धर्मशास्त्रं पठति तथा चायं वेदाध्ययनं करोति, एतदर्थम् एष दुरात्मा सज्जनोऽभवद् इत्येतच्चिन्तनं नोचितम्, यतो हि स्वभावः सर्वान् अतिरिच्यते, तस्यातिक्रमणं दुष्करमस्ति, येन प्रकारेण धेनूनां पयः प्रकृत्यैव मधुरं भवति, तथैव दुरात्मनोऽपि स्वभावतो दुष्टाः भवन्ति।

व्याकरणम् -

समासः-धर्मशास्त्रम्=धर्मस्य प्रतिपादकं शास्त्रम्, वेदाध्ययनम्=वेदस्य अध्ययनम्। दुरात्मनः=दु=दुष्टः आत्मा यस्य स दुरात्मन्, तस्य।

सन्धि-विच्छेदः-पठतीति=पठति+इति। चापि=च+अपि। एवात्र=एव+ अत्र। तथातिरिच्यते=तथा+ अतिरिच्यते।

प्रकृति प्रत्ययः-अध्ययनम्=अधि+इ+ल्युट् (यु=अन)। प्रकृत्या=प्र+कृ+ क्तिन् (ति)+टा। अत्र=इदम्+ त्रल् (त्र)।

छन्दः-अत्र वंशस्थ नामवृत्तं वर्तते।

किःा - **अवशेन्द्रियचित्तानां हस्तिस्नानमिव क्रिया।**
दुर्भगाभरणं प्रायो ज्ञानं भारः क्रियां विना॥18॥

प्रसङ्गः-अत्र क्रिया ज्ञानं विना नूनं भारभूता भवतीति प्रतिपादितम्।

अन्वयः- अवशेन्द्रियचित्तानां क्रिया हस्तिस्नानम् इव (निष्फला भवति) क्रियां विना ज्ञानं दुर्भगाभरणप्रायः भारः (भवति)।

व्याख्या-किःा = एतदतिरिक्तम्, अवशेन्द्रियचित्तानाम् = अवशीभूतानामन्तःकरणेन्द्रियाणाम्, क्रिया = सन्ध्यावन्दनयज्ञादिका समस्ता क्रिया, हस्तिस्नानमिव= गजस्नानमिव, (निष्फला भवति=प्रयोजनहीना जायते) क्रियां विना=यज्ञानुष्ठानाद्याचरणम् अन्तरा, ज्ञानं=धर्मादिबोधः, दुर्भगाभरणप्रायः=विधवास्त्रीधारिताभूषणानीव, भारः= निष्फलमेव, भवति=जायते।

सरलार्थः-येषां पुरुषाणामिन्द्रियाणि चेतांसि चावशीभूतानि सन्ति, तेषां नराणामखिलाः क्रियाः गजस्नानमिव निरर्थकं भवति। उचितां क्रियां विना ज्ञानं तथैव भारभूतं भवति यथा दुर्भगाभरणं तत्कृते निष्फलमेव भवतीति।

विशेषः-येन प्रकारेण गजः स्नानान्तरं धूलिप्रक्षेपेण पुनः स्वशरीरं मलिनं करोति, अतस्तस्य कृते जलस्नानं निरर्थकं भवति। तद्वदेव ये जनाः नित्यनैमित्तिक-क्रियानन्तरं धर्माचरणं न कुर्वन्ति तेषामपि अखिलाः क्रियाः निष्फलाः भवन्ति।

व्याकरणम् -

समासः- अवशेन्द्रियचित्तानाम्=अवशानि इन्द्रियाणि चित्तानि च येषां ते, तेषाम्। हस्तिस्नानमिव=हस्तिनः स्नानमिव (हस्तः=शुण्डादण्डः अस्ति यस्य स हस्ती) दुर्भगाभरणप्रायः=भगं पतिसौभाग्यम्, दुः नास्ति पतिसौभाग्यरूपं भगं यस्याः सा दुर्भगा (विधवा) तस्याः आभरणं तत्प्रायः।

सन्धि-विच्छेदः-किःा=किम्+च।अवशेन्द्रियचित्तानाम्=अवश+इन्द्रिय-चित्तानाम्। दुर्भगाऽऽभरणप्रायोज्ञानम्= दुर्भगा+आभरणप्रायः+ज्ञानम्।

प्रकृति प्रत्ययः-इन्द्रियम्=इन्द्र+घ (इय)। आभरणम्=आ+भृ+ल्युट् (यु=अन)। ज्ञानम्=ज्ञा+ल्युट् (यु=अन)। भारः=भृ+घञ् (अ)।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

तन्मया भद्रं न कृतम्, यदत्र मारात्मके विश्वासः कृतः। तथा चोक्तम् -

व्याख्याः-तत्=तस्मात् कारणात्, मया=पथिकेन, भद्रं=मङ्गलमयम्, न कृतं=नैवाचरितम्, यदत्र=यदस्मिन्, मारात्मके=हिंसके, विश्वासः=प्रतीतिः, कृतः=विहितः। तथा चोक्तम्=कथितः। -

सन्धि-विच्छेदः-तन्मया=तत्+मया। यदत्र=यत्+अत्र। चोक्तम्=च+उक्तम्।

प्रकृति प्रत्ययः-कृतम्=कृ+क्त (त)। विश्वासः=वि+श्वस्+घञ् (अ)।

सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः।
अतीत्य हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते॥19॥

प्रसङ्गः-अत्र स्वभावातिक्रमणं कर्तुं न कोऽपि समर्थो भवतीति वर्णितम्।

अन्वयः-हि (लोके) सर्वस्य स्वभावाः परीक्ष्यन्ते, इतरे गुणाः न। हि सर्वान् गुणान् अतीत्य स्वभावः मूर्ध्नि वर्तते।

व्याख्याः-अपरः=अपि च, हि=निश्चयेन (लोके=जगति) सर्वस्य= अखिलस्य जनस्य, स्वभावाः=प्रकृतयः, परीक्ष्यन्ते=सम्यक् प्रकारेण विचार्यन्ते, इतरे= अन्ये, गुणाः न=दयादाक्षिण्यादयो न, हि=यतोहि, स्वभावः=प्रकृतिः, सर्वान् गुणान्= अखिलान् विद्यादीन् अपि श्रेष्ठतमान् गुणान्, अतीत्य=अतिक्रम्य, स्वभावः= मूलप्रकृतिः, मूर्ध्नि=मस्तके (सर्वोपरि इति भावः) वर्तते=विद्यते।

सरलार्थः-लोके सर्वेषां पुरुषाणां स्वभावस्यैव परीक्षा भवति नान्येषां दयादाक्षिण्यादि गुणानाम्। यतोहि स्वभावः सर्वान् गुणान् अतिक्रम्य तिष्ठति। अत एव ज्ञायते यत् स्वभावः सर्वगुणोपरि वर्तते।

व्याकरणम्-

समासः-नेतरे=न इतरः नेतरः, ते।

सन्धि-विच्छेदः-स्वभावा नेतरे, स्वभावाः+न+इतरे। स्वभावो मूर्ध्नि= स्वभावः+मूर्ध्नि।

प्रकृति प्रत्ययः-परीक्ष्यते=परि+ईक्ष्+यक्+झ (अन्त)। अतीत्य=अति+इ +(तुक्=त्) ल्यप् (य)।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

अन्यच्च- **स हि गगन विहारी कल्मषध्वंसकारी,**
दशशतकरधारी ज्योतिषां मध्यचारी।
विधुरपि विधियोगाद् ग्रस्यते राहुणाऽसौ,
लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः॥20॥

प्रसङ्गः-अत्र भाग्यमेव लोके बलवद् भवतीति समर्थितम्।

अन्वयः-स हि गगनविहारी, कल्मषध्वंसकारी, दशशतकरधारी, ज्योतिषां मध्यचारी, असौ विधुः अपि विधियोगाद् राहुणा ग्रस्यते, ललाटे लिखितं प्रोज्झितुम् अपि कः समर्थः (भवति)।

व्याख्याः- अन्यच्च=अपरः स हि=प्रसिद्धः सः, गगनविहारी=व्योम-विहरणशीलः, कल्मषध्वंसकारी= सर्वान्धकारविनाशकः, दशशतकरधारी=सहस्ररश्मियुक्तो भास्करः, ज्योतिषाम्=नक्षत्राणाम्, मध्यचारी= मध्यविहरणशीलः, असौ विधुः अपि=एष ओषधीशः अपि, विधियोगाद्=दैववशात्, राहुणा=विधुन्तुदेन, ग्रस्यते= ग्रहणं क्रियते, (अतः=) ललाटे=मस्तके भाले वा, लिखितम्=विधिनाऽङ्कितम्, प्रोज्झितुम्=अन्यथा कर्तुम्, कः समर्थः=कोऽपि सक्षमो नास्ति।

सरलार्थः-यो विधुः आकाशे विहरति यः तमो विनाशयति, यः सहस्ररश्मिसम्पन्नोऽस्ति, तथा यो नक्षत्राणां

मध्ये, गृहाणांःा मध्ये विराजते, एतादृशौ शक्तिसम्पन्नौ सूर्यचन्द्रौ अपि राहुणागृस्येते। अत एव निश्चीयते यद् ललाटे बृह्मणा यन्निर्धारितं तदन्यथा कर्तुं न कोऽपि प्रभुरस्ति।

व्याकरणम् -

समासः-गगनविहारी=गगने विहर्तुं शीलमस्य इति । कल्मषध्वंसकारी= कल्मषस्य (तमसः, पापस्य वा) ध्वंसं करोतीति। दशशतकरधारी=दशाऽवृतं शतं (सहस्रम्) करान् (रश्मीन्) धरतीति। मध्यचारी=मध्ये चरतीति।

सन्धि-विच्छेदः- विधुरपि = विधुः + अपि। राहुणाऽसौ=राहुणा+असौ। लिखितमपि =लिखितम्+अपि।

प्रकृति प्रत्ययः-विहारी=वि+हृ+णिनि(इन्)। चारी=चर्+णिनि(इन्)। योगात् =युज्+घञ् (अ) कुत्वःा। प्रोज्झितुम्=प्र+उज्झ्+तुमुन् (तुम्)। समर्थः=सम्+अर्थ+ अच् (अ)।

छन्दः-अत्र मालिनी नामवृत्तं वर्तते।

लक्षणम् - ननमययुतेयं मालिनीभोगिलोकैः।

इति चिन्तयन्नेवाऽसौ व्याघ्रेण धृत्वा व्यापादितः खादितश्च। अतोऽहं बृवीमि (कङ्कणस्य तु लोभेन) इत्यादि।

व्याख्या - इति=पूर्वोक्तप्रकारेण, चिन्तयन्नेव=विचारयन्नेव, असौ=एष पथिकः, व्याघ्रेण=वृद्धमृगराजेन, व्यापादितः=मारितः, खादितश्च=भक्षितश्च। अतः= अस्मात् कारणात् (यो जनोऽविचार्य्य कर्म करोति स मृत्युमुखं याति, अस्माद्धेतोः) अहम्=कपोतराजः, बृवीमि=कथयामि, कङ्कणस्य तु=सुवर्णवलयस्य तु, लोभेन= अभिलाषया इत्यादि।

व्याकरणम् -

सन्धि-विच्छेदः- चिन्तयन्नेवासौ = चिन्तयन् + एव + असौ। खादितश्च= खादितः+च।

प्रकृति प्रत्ययः-चिन्तयन्=चिन्त्+णिच् (इ)+शतृ (अत्)। धृत्वा=धृ+क्त्वा (त्वा)। व्यापादितः=वि+आ+ पद्+णिच् (इ)+क्त (त)। खादितः=खाद्+क्त (त)।

अभ्यासार्थ-प्रश्नाः

बहुचयनात्मकप्रश्नाः -

अधोलिखितानां प्रश्नानां चतुर्षु विकल्पेषु समुचितमुत्तरं लिखत -

(अ) पात्रताम् (ब) विनयम् (स) धनम् (द) धर्मम् ( )

1. धर्मस्यायं मार्गः स्मृतः -
   (अ) षट्विधः (ब) पःाविधः (स) अष्टविधः (द) त्रिविधः ( )
2. साधवो दयां कुर्वन्ति-
   (अ) भूतेषु (ब) वृक्षेषु (स) पाषाणेषु (द) अन्नेषु ( )
3. पण्डितो लोष्ठवत् पश्यति-
   (अ) नृपद्रव्येषु (ब) निजद्रव्येषु (स) निर्धनद्रव्येषु (द) परद्रव्येषु ( )
4. पथिकः स्नात्वा सुवर्णकङ्कणं गृह्णाति-
   (अ) सागरे (ब) सरसि (स) कूपे (द) नद्याम् ( )
5. प्रायः ज्ञानं भारं भवति-
   (अ) पुरुषं विना (ब) धनं विना (स) क्रियां विना (द) ज्ञानं विना ( )

6. धियोऽपि मलिना भवन्ति-

(अ) स्त्रीणाम् (ब) बालानाम् (स) पशूनाम् (द) पुंसाम् ( )

अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः -

1. वृद्धो व्याघ्रः स्नात्वा किं ददाति?
2. कदा अमृतं मृत्यवे भवति?
3. मित्रलाभे धर्मस्य कतिविधो मार्गः स्मृतः?
4. वृष्टिः, भोजनं दानः। कुत्र सफलं भवति।
5. पुरुषं कथं प्रमाणमधिगच्छति ?
6. पथिकः कथं सुवर्णकङ्कणं गृह्णाति?
7. स्वभावः किं कृत्वा मूर्ध्नि तिष्ठति?
8. सुशासिता स्त्री कदा विक्रियां न याति?
9. वृद्धानां वचनं कदा ग्राह्यं भवति ?
10. भूतले शङ्काभिः किं-किंमाक्रान्तम् ?
11. कस्य कारणं लोभो भवति?
12. पुरुषाणां बुद्धिः कदा मलिना भवति?
13. यदा कार्यविपत्तिर्भवति तदा को हन्यते?
14. वत्सस्य बन्धने मातृजङ्घा किं करोति ?
15. हिरण्यकः केषां बन्धनं छिन्नत्ति?

लघूत्तरात्मकप्रश्नाः -

1. सुवर्णकङ्कणं दृष्ट्वा पथिकः किमचिन्तयत्।
2. व्याघ्रो यौवनदशायां किं कृतवान्।
3. धर्ममार्गस्य परिगणनं कुरुत।
4. गतानुगतिको लोकः किं करोति।
5. पण्डितस्य लक्षणं किं वर्तते।
6. दानं कदा सात्त्विकं भवति।
7. सरसि गत्वा पथिकः कीदृशः सञ्जातः।
8. व्याघ्रेण धृतः पान्थः किमचिन्तयत्।
9. सुदीर्घकालेऽपि के विक्रियां न यान्ति।
10. आपत्काले समागते किं करणीयम्।
11. दुःखभागिनः के भवन्ति।
12. कीदृशा लोभमोहिताः क्लिश्यन्ते।
13. लोभात् कृमशः किं किं प्रभवति।
14. बन्धुः को भवति?

निबन्धात्मकप्रश्नाः -

1. लुब्धपथिकवृद्धव्याघ्रकथा सङ्क्षेपेण लिखत।
2. चित्रग्रीवहिरण्यककथासारः नातिविस्तरेण वर्णयत।

3. मित्रलाभप्रकरणमधिकृत्य महापुरुषस्य लक्षणं प्रतिपादयत।

4. हिरण्यकोक्तं नीतिशास्त्रं प्रतिपादयत।

उत्तरमाला (बहुचयनात्मकप्रश्नानाम्)

(1) स (2) अ (3) द (4) ब (5) स (6) द

व्याकरणसम्बन्धिनः प्रश्नाः -

1. सन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धेर्नाम लिखत -

यथा -	सरस्तीरे	=	सरः+तीरे	=	विसर्गसन्धिः
	अनिष्टादिष्टलाभे	=	....	=	....
	यत्रास्ते	=	....	=	....
	पुनरारुह्य	=	....	=	....
	पूर्वचतुर्वर्गः	=	....	=	....
	यथात्मनोऽभीष्टाः	=	....	=	....
	प्रत्याख्याने	=	....	=	....
	इत्युक्त्वा	=	....	=	....
	प्रोज्झितुम्	=	....	=	....

2. प्रकृति-प्रत्ययौ लेख्यौ -

यथा -	आलोचितम्	=	आ+लोच्+इट्+क्त।
	आरुह्य	=	....
	वृष्टिः	=	....
	प्रत्याख्याने	=	....
	निमग्नः	=	....
	उपगम्य	=	....
	सुविचक्षणः	=	....
	पुण्यवान्	=	....

3. अधोलिखितवाक्येषु कोष्ठके निर्दिष्टलकारानुसारं लकारपरिवर्तनं करणीयम्-

1. इदं सुवर्णकङ्कणं गृह्यताम्।(लट्)
2. व्याघ्रो हस्तं प्रसार्य दर्शयति।(लङ्)
3. इदं सुवर्णकङ्कणं यस्मै कस्मैचिद् दातुमिच्छामि।(लृट्)
4. व्याघ्रेण धृतः स पान्थोऽचिन्तयत्। (लिङ्)
5. मूषकराजो गण्डकीतीरे निवसति। (लोट्)

4. **(अ) असमस्तपदानां समासो विधेयः -**

कुशाः सन्ति हस्ते यस्य सः = ...

अष्टौ विधा यस्य सः = ...

चतुर्णां वर्गः = ...

क्षुधया आर्तः क्षुधार्तः तस्मिन् = ...

परेषां दाराः परदाराः, तेषु = ...

तस्य वचसि प्रतीतः	=	....

(ब) समस्तपदानां विग्रहः कार्यः -

सुवर्णकङ्कणम्	=	....
महात्मनि	=	....
क्षुधार्ते	=	....
प्रियाप्रिये	=	....
लोभमोहिताः	=	....
यथाशक्ति	=	....

5. अधोलिखितपदानां मूलशब्द-विभक्ति-वचन-लिङ्गादीनि निर्दिशत-

आत्मसन्देहे	=	....
त्वयि	=	....
मरुस्थल्याम्	=	....
नीरुजस्य	=	....
ज्योतिषाम्	=	....
विपदि	=	....

6. कोष्ठके स्थितशब्दमाश्रित्य समुचितविभक्तिप्रयोगं कृत्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

1. वृद्धो व्याघ्रः कुशहस्तः........... ब्रूते। (सरस्तीर)
2. मा धनं .... प्रयच्छ।(ईश्वर)
3. प्रकृत्या मधुरं पयः........... भवति। (गो)
4. सर्वस्य हि........... परीक्ष्यन्ते। (स्वभाव)
5. तृणैर्गुणत्वमापन्नैः .... बध्यन्ते। (मत्तदन्तिन्)